

שלמה קניאל

משמעות וזהות יהודית**ראשי פרקים**

- א. מבנה, תכנים ותהליכים
- ב. מבנה המושג משמעות
- ג. מבנה, משמעות וזהות
- ד. תכנים של משמעות בזהות יהודית
- ה. תהליכים בעיצוב המשמעות
- ו. משמעות לשינוי ולמדד
- ז. משמעות במובן של ייחוס סיבתיות להצלחות ולכישלונות
- ח. הצלחות וכישלונות
- ט. יחס מעגלי בין הרכיבים
- י. השפעת קבוצת השוים על המשמעות
- יא. השפעת התרבות המערבית על המשמעות
- יב. זהות יהודית מגובשת: שילוב של תפיסת עולם ומורכבות קוגניטיבית
- יג. סיכום

המאמר מתמקד במושג משמעות כאחד הרכיבים המרכזיים של זהות בכלל ושל זהות יהודית בפרט. בהקשר למאמר, למושג משמעות יש שני מאפיינים: הראשון, תיאור המעשים, הרעיונות, הרגשות והמטרות הקשורים לרכיבי זהות האדם; והשני, המובן, הפשר וההנמקה לרכיבים המופיעים במאפיין הקודם. במאמר מוצעת הבחנה בין מבנה, תכנים ותהליכים, כאשר המבנה והתהליכים הם אוניברסליים בעוד שהתוכן הנוצק ברכיב המשמעות הוא היוצר את ההבדלים בין אנשים, קבוצות ותרבויות. במרכיב **מבנה** יש למושג משמעות מספר רכיבים כמו: מרכזיות, מגובשות, עצמת רגשות, בחירה וניהול המשמעות. במרכיב **התכנים** השונים של המשמעות אפשר להבחין בין משמעות מחסנת למשמעות מחסלת, בתכנים של זהות יהודית ובפתרון דילמות. במרכיב **התהליכים** אפשר לזהות שינוי ומרידה, ייחוס סיבתיות להצלחות ולכישלונות, השפעות הקבוצה והשפעות עידן התקשוב והפוסט-מודרניזם. אינטגרציה יעילה בין מבנה, תכנים ותהליכים מובילה לזהות יהודית עם תפיסת עולם מגובשת המותנית במורכבות קוגניטיבית.

א. מבנה, תכנים ותהליכים

המושג **מבנים** מתייחס ליחידות הקיימות במצב של מנוחה והן חלק קבוע מכל מערכת פעולה של האדם. במטאפורה לבית חרושת, מתכוונים ב"מבנים" לחלק הבנוי שבו שוכן המפעל: למכונות, לחומר הגלם ולאנשים המפעילים

אותם, הקיימים במצב מנוחה (הקפאה). אצל האדם כוללים המבנים מערכות פיזיולוגיות (החושים, המוח), רישום חושי, מרחב העיבוד, מאגר הזיכרון ומערכות התגובה. **תכנים** הם החומר הנוצק לתוך המבנים. אלה יכולים להיות פשוטים, כמו צורות, אותיות, מספרים, ויכולים להיות מורכבים כמו רגשות, ניתוח דילמות מוסריות, גורמים במהפכות, ניתוח יצירה ספרותית, אופרות וסימפוניות. **התהליכים** מבטאים את השילוב בין המבנים לבין התכנים לצורך עיבוד תוצרים מסוימים. התהליכים והגורמים הפועלים בעת ובעונה אחת אינם בבחינת סכום של כל המרכיבים (תערובת), אלא תרכובת היוצרת איכויות שונות. מרכיביה של אינטראקציה זו, כמו מרכיביה של כל אינטראקציה, מקבלים איכות שונה בבואם במגע זה עם זה (להרחבה עיינו קניאל, 2001).

ב. מבנה המושג משמעות

1. בירור מושגים: משמעות, הנמקה ומקורות להנמקה

מצוידים בהבחנה בין מבנים, תכנים ותהליכים נוכל להניח את הנדבך הראשון הקשור במבנה המושג משמעות. למושג משמעות יש שדה סמנטי (הקשרים) רחב מאוד בתחומים שונים כמו תלמוד, פילוסופיה, פסיכולוגיה, חינוך, ספורט וצבא. לצורך העמקה בנושא הזהות נבחר מתוך השדה הסמנטי הרחב של המושג "משמעות" את הליבה של המושג, אשר לו שני מאפיינים: הראשון, תיאור המעשים, הרעיונות, הרגשות והמטרות הקשורים לרכיבי זהות האדם; והשני, המובן, הפשר וההנמקה לכל אלה. האדם מתאר את זהותו, מנמק לעצמו או לאחרים את הסיבות ואת הרעיונות המנחים אותו בתפקודים מרכזיים בחייו, המהווים ביטויים לזהותו. הוא מתאר את הדרך שבה הוא מתפקד, חושב ומרגיש כהורה, כיהודי וכבעל מקצוע. לתוך מבנה המשמעות הוא יוצק תכנים שונים המורכבים מצרכים, מאידאות ומתפיסות עולם שונות המנמקות את מטרותיו. הנמקות נכונות מאפשרות למנמק למצוא הטיות בהיגיון או בפעולות סתמיות. כמו כן ההנמקות מאפשרות לשנות דברים אם ההנמקות משתנות, ובכך מביאות את האדם לעצמאות ולגמישות בהפעלת מערכות. הנמקות מסייעות בעיקר לזהות את השיקולים ואת ההנחות הסמויות העומדות בבסיס פעולותיו של האדם, להצדיק את ההשקעה בהן ולגייס את המשאבים החומריים והרוחניים לביצועה, לקבוע סדרי עדיפויות ולהתמיד בהשגת המטרות המועדפות לאורך זמן למרות הקשיים.

ג. מבנה, משמעות וזהות

אפשר להציג את הזהות האישית כמקרה פרטי של עמדה המהווה מקרה פרטי של סכימה (קניאל, 1998; Izawa, 1999; a2001; Fiske & Taylor, 1991). הזהות האישית מורכבת ממספר רב של עמדות כלפי העצמי וכלפי הזולת (תת זהויות), המרוכזות ומאורגנות סביב עמדת-על (עמדה ראשית) על העצמי. עמדת-העל מהווה למעשה את גרעין הזהות העונה לשאלה מי אני? גרעין הזהות מורכב מתחושה סובייקטיבית של המשכיות והתאמה בחוויות והזיכרונות של האדם. הכוונה לתחושה ולהכרה של האדם שמעבר למצבים שונים ולזמנים שונים הוא אותו אדם ועצמיותו אינה משתנה. גרעין הזהות הוא החלק השולט על יתר תת הזהויות (זהות מינית, זהות מקצועית ועוד), והוא זה המביא לקדמת התודעה את הזהות הרלוונטית (במונחים סוציולוגיים מתכוונים למושג Role). גרעין הזהות מארגן את רציפויות הזיכרונות והחוויות, והוא האני הקיים בתודעה ומהווה את גרעין הסכמה הגדולה שנקראת "זהות" (לסקירה עיינו צוריאל, 1990).

כל גרעין מרכז סביבו תת זהויות כמו: זהות אידאולוגית, פוליטית, דתית, חברתית, מינית, עדתית ומקצועית (Marcia, et al., 1993). בגרעין הזהות מתארגנת גם תפיסת עולם כוללת החוצה את תת הזהויות ומשותפת לכולם. תפיסת העולם מתבטאת בתשובות לשאלות יסוד של החיים כמו למשל מדוע אני חי? מי ברא את העולם ולמה?

1. הסיפור האישי כמשמעות היוצרת מספר תת זהויות

כאמור הזהות היא עמדה על העצמי, או "מבנה ידע על העצמי" (knowledge structure), או הבנת העצמי (Hamacheck, 2000). מושגים אלה די דומים, והמושגים להם הוא הרעיון כי הזהות נוצרת על ידי אינטראקציה מתמדת עם הסביבה היוצרת יחידה שלמה של התנסות. הזהות האישית נחשפת על ידי הסיפור האישי (נרטיב) המתפתח עם הזמן ומבטא את הדרך שבה האדם מפרש את סיפור חייו ומתכנן את המשכו (Brockmeier & Carbaugh, 2001). מבנים (סכימות) אלה המתארגנים כסיפור אישי, מנחים את עיבוד המידע ומאפשרים לבני אדם לזהות במהירות מצבים שונים, לקבוע עמדה לגביהם ולכוון את התנהגויותיהם ואת אמונותיהם ביחס לעתיד. הסיפורים האישיים מבטאים את ההבנה שיש לאדם על עצמו (רפלקציה), את האינטגרציה שהוא יוצר מהזיכרונות שלו (כיצד למד, התאהב, לחם ועוד). על בסיס הסיפור האישי

קובע האדם גם את ערכיו המרכזיים (Freeman, 2001) שעל בסיסם הוא מציב מטרות, מנמק אותן ומגייס את הכוחות (מוטיבציה) והנחישות להשגתן למרות המכשולים.

רכיבי המשמעות ומערכת היחסים ביניהם בתוך מבני הזהות מאוחסנים אצל רבים בצורה גולמית, לא מאורגנת ולא מובנית. כל ניסיון להגיע אליהם כרוך בעיבודם של הרכיבים ובעיצובם בדרך מלוטשת יותר. הדרך לעשות זאת היא על ידי חשיפת הנרטיב האישי המהווה למעשה תהליך של עיצוב ושל גיבוש לדברים קיימים שאינם מעובדים (כמו יהלום גולמי). בדרך כלל אנשים אינם חושבים במונחי זהות, ולכן הנרטיב מסייע להם לנסח, לעצב ולהבנות דברים קיימים שלא נוסחו עד עתה.

העובדה שהזהות האישית מתארגנת סביב הסיפור האישי מובילה לשונות רבה בתוך כל אדם ובין האנשים (Waterman, 1999). סיפור מפורט מתאר למעשה את גרעין הזהות ואת תת הזהויות הנלוות לאדם לאורך החיים. כך למשל יכולה תת זהות להיות מרכזית בתקופה מסוימת (תת זהות כחייל או כתלמיד ישיבה) ולאחר סיום התקופה היא שוקעת בנבכי הזיכרון, והשפעתה יכולה להיטשטש. ביחס להבדלים בין אנשים ניתן לראות כי מצד אחד ישנן תת זהויות הקיימות אצל רוב האנשים כמו זהות מינית, זהות מקצועית וזהות משפחתית. מאידך גיסא, יש תת זהויות המייחדות אנשים וקבוצות מסוימות, כמו זהות כחייל (משחרר או כובש), זהות כמשורר (לא כזהות מקצועית), זהות כאוהד ספורט או זהות של צבירת ממון ונכסים (wealth identity) והמשמעות שהאדם נותן לכך (Goldbart et al., 2004). אצל שני אנשים דתיים יכולות להיות תת זהויות שונות בתחום הדת. אצל הראשון הזהות הדתית תהיה משולבת עם זהות קבוצתית, והוא יתפוס את עצמו כחלק מקבוצה גדולה של דתיים באותה קהילה, עיר ואומה, ואילו השני יראה בדתיותו עניין ייחודי אישי ולא קבוצתי. סיפורו האישי של אדם אחד יכול להכיל מטענים רבים של זהות עדתית, חיובית או שלילית (קיפוח למשל), בעוד שלאחרים אין כלל תוכן ומשמעות לנושא העדתי ולכן אין להם זהות עדתית כלל. הסיפור האישי מבטא גם את השינויים שאותם עובר האדם בזהותו וברכיביה. בגיל צעיר יהיו בזהות מרכיבים של זהות מינית וזהות כילד להורים במשך החיים, ובגיל מבוגר האדם ישנה זהויות ויתפתח בזהותו כהורה, בזהותו המקצועית ובוודאי גם בזהותו היהודית. גם לדורות שונים יהיו רכיבי זהות שונים, מזהות כצבר ועד זהות כבן ישיבה או כמתנחל.

2. מידת מרכזיות וחשיבות המשמעות

המשמעות שהאדם נותן לזהותו ולרכיביה ניתנת לאפיון במידת המרכזיות שלה, כלומר במידה שנתן זהות אחת שולטת במשמעותה על תת הזהויות האחרות. שליטה זו באה לידי ביטוי במצבי קונפליקט בין תת הזהויות ומבטאת את המרכזיות של הזהות השלטת. את גורם המרכזיות אפשר למקם על רצף, אשר בקצהו האחד קיימת משמעות בעלת טווח הכללה רחב מאוד על כל הזהויות והעמדות של האדם. אדם כזה תופס את זהותו כמרכזית וכאחראית לניהול חייו. מרכזיות תת הזהות מבטאת את החשיבות ואת המעורבות האישית, שאותה מייחס האדם לזהותו ביחס ליתר הזהויות. ככל שהזהות מקיפה ואחראית יותר מהזהויות האחרות (מקצועית, חברתית, עדתית) כך היא חשובה יותר וגורמת לאקטיביות ולאכפתיות ביחס לעצמו ולסביבה.

מרכזיות גבוהה תתבטא בדרך שבה פותר האדם קונפליקטים. מרכזיות של זהות הורית תתבטא אצל הורים המוותרים על ימי עבודה (זהות מקצועית) כדי להיות עם ילדם החולה. זהות מרכזית רואים אצל אדם דתי הפותר את הקונפליקט בין דת לעולם החילוני על ידי הכנסת החול לאוהלה של תורה או להבדיל, אוהד כדורגל הנוסע למשחק מרוחק על חשבון עבודתו ותקציב משפחתו. בקצה האחר קיימת זהות מצומצמת ושולית המתבטאת במספר קטן ולא חשוב של עמדות. אדם כזה תופס למשל את דתיותו כחלק קטן ושולי מתוך השלם הכולל של חייו.

את מרכזיות המשמעות ניתן לבדוק גם על ידי מידת ההשקעה של האדם בזהותו (Cote, 1966), ובאופן ספציפי יותר בהשקעת הזמן בכל תת זהות. יש לעשות הבחנה בין **זמן מחייב**, כמו שעות עבודה או שעות לימוד בבית ספר, לבין **זמן פנוי** הניתן לבחירה. הרעיון הוא לבדוק מה היא חלוקת הזמן המחייב והפנוי בין תת הזהויות על פני שנת חיים. בדרך זו אפשר לבחון אם ישנה התאמה בין מרכזיות תת הזהות לבין השקעת זמן. כך למשל יכול אדם לסמן כי זהותו היהודית היא מרכזית יותר מזהותו המקצועית, ולהראות זאת על ידי לימוד תורה בכל זמנו הפנוי.

3. מגובשות המשמעות

על בסיס תיאוריית העמדות והדיסוננס הקוגניטיבי של היידר ופסטינגר (קניאל, 2001a), ניתן לאפיין את הזהות האישית ואת מרכיביה (מקצועית, דתית, פוליטית, חברתית ועוד) במידת ההתאמה והלכידות בין רכיבי משמעות

הזהות. מצב אי התאמה (דיסוננס) פירושו שיש סתירה בין תכנים מסוימים של הזהות (האדם תופס עצמו כדתי ואינו מקפיד על הנחת תפילין). אפשר להרחיב את המושג דיסוננס לעבר המושג קונפליקט ולאחד את שני המושגים. קונפליקט או אי התאמה יכולים להביא את האדם למספר כיווני שינוי, אולם קשה לנבא כיצד יתנהג. הנטייה ללכידות ולעקיבות פירושה שאם יש מצב של חוסר התאמה בין רכיבי הזהות (כמו ברכיבי העמדה במצב של דיסוננס), יש סיכוי גבוה שהאדם יונע על מנת להחזיר את המגובשות והלכידות ולשוב למעין הרמוניה של חלקי הזהות (להעמקה עיינו Draycott & Dabbs, 1998).

לכל אדם יש סיבולת לרמת אי התאמה, וקיימת שונות גבוהה בין אנשים וקבוצות ביחס לסיבולת זו. יש היכולים לסבול כמות גבוהה של אי התאמה, בעוד אחרים ינועו לפעול ברמות אי התאמה נמוכות. אפשר להניח שכאשר אי ההתאמה ממוקמת במספר קטן של עמדות לא מרכזיות, הסיבולת תהיה גבוהה והאדם יישאר באי התאמה. אולם כאשר אי ההתאמה היא מערכתית ומקיפה מספר רב מאוד של עמדות חשובות (מרכזיות גבוהה), הסיבולת תהיה נמוכה ויגדל הסיכוי שהאדם יפעל להקטנת אי-ההתאמה.

במונחים של משמעות הזהות אפשר לצייר רצף אשר בקצהו האחד נמצאת זהות מאורגנת והרמונית, כאשר רכיבי המשמעות בתוך תת הזהויות וביניהם תואמים. בקצהו האחר של הרצף קיים מצב מפוזר, לא מאורגן, ללא הרמוניה וללא התאמה בין מרכיבי המשמעות ובתוכם, בתוך תת הזהויות וביניהם. התאמה זו (הרמוניה) מאפשרת לאדם המשכיות ורציפות של זיכרונות, עמדות ומחויבות למטרות בעתיד ואף התמודדות יעילה במצבי לחץ (Marcia, et al. 1993). בהמשך לדוגמה של השקעת זמן, אדם שיגדיר את זהותו היהודית כמרכזית את זמנו הפנוי כמעט שלא יקדיש ללימוד תורה או לעשייה אחרת הקשורה בזהותו היהודית, יגלה אי התאמה בין תת הזהויות.

אפשר להרחיב את המושג מגובשות הזהות לכיוונו של אנטונובסקי (Antonovsky, 1987), אשר הציע את המושג "הרגשת קוהרנטיות" שיש לו שלושה רכיבים: 1. המידה שהאדם תופס את העולם כמובנה, ברור וניתן לחיזוי; 2. המידה שהאדם תופס את עצמו כבעל משאבים מספיקים כדי לפתור את בעיותיו; 3. המידה שהאדם תופס את חייו כמשמעותיים עבורו, וכמספקים לו אתגר ואינם מטילים עליו עול מכביד.

4. עצמת הרגשות (טעינות רגשית) הקשורה במשמעות

אפשר לאפיין את המשמעות לפי מידת האנרגיה החיובית או השלילית שהיא טעונה בה. טעינות של המשמעות באנרגיה קשורה קשר חזק למושג רגשות. אנשים כועסים, עצובים או שמחים לפי הדרך שהם מפרשים את המאורעות. חלק מפירוש המאורעות נעשה מדעת ובאופן מבוקר וחלקו נעשה מהר ושלא מדעת (Epstein, 1994). הרגש הוא מושג מורכב שמשולבים בו בעיקר תכנים, אנרגיות וכיווני התנהגות של סכימות גדולות ומורכבות במאגר הזיכרון. אנרגיה חיובית קשורה בחוויות נעימות, כמו שמחה, חתונה או הצלחה בלימודים. אנרגיה שלילית קשורה בתכנים, כמו חרדות, עצבות כעס וחוויות כישלון. המושגים "חיובי" ו"שלילי" אינם ערכים אובייקטיביים אלא סובייקטיביים, יחסיים לאדם עצמו. כדי לבחון את מידת החיוב והשלילה יש לנתח עם האדם את רכיביה של המשמעות ולבחון אותם מנקודת מבטו. רגש שלילי פירושו שיש תחושת מצוקה וסבל באחד מרכיבי הזהות (מינית, מקצועית ועוד). רגש חיובי פירושו שיש תחושת רווחה ואושר בתת הזהות. טעינות הרגשות אינה קשורה בהכרח להערכת העצמי. כך למשל מנהל יכול לחשוב כי תפקודו כמנהל (זהות מקצועית) היא גבוהה מאוד (ערך עצמי גבוה), אולם בבית הספר יש בעיות ולחצים רבים, ולכן קיימת אצלו תחושת מצוקה גבוהה (טעינות שלילית) בתת הזהות המקצועית.

5. טבעיות ואמתיות אותנטיות לעומת מזויפות

הכוונה למידה שבה הפרט תופס את עצמו, כמתנהג בטבעיות או כמנסה להעמיד פנים כלפי חוץ ולהידמות לאחרים. תחושת טבעיות ואמתיות קשורה גם לתחושות פער בין החוויה הפנימית לבין ההתנהגות החיצונית (צוריאל, 1990).

6. בחירה וניהול המשמעות

בחירה במשמעות הזהות פירושה שאנשים שונים במידה שבה הם בחרו ובחרים את ההקשרים והסביבה להתפתחותם (Kroger, 1993). הבחירה נשענת על הבחנה בין זהות המתגבשת ממידע נבחר (מקצוע, הורות) לבין זהות המתגבשת ממידע כפוי, כמו מין, גזע ועדה (Grotevant, 1992). יש התופסים עצמם כדתיים מכוח בחירה חופשית מלאה, זאת אף על פי שנולדו והתחנכו במסגרת דתית. מאידך גיסא, יש כאלה התופסים עצמם כדתיים עקב זרם

החיים שגרר אותם, ולהערכתם לו היו מתחנכים בזרם חילוני לא היו דתיים כלל.

תהליכי הבחירה במשמעות הזהות יוצרים ארבעה מיצבי (סטטוס) זהות האני: משיגי הזהות, פזורי הזהות, סגירות מוקדמת ומורטוריום (Marcia, et al., 1993). **משיגי הזהות** מרגישים מחויבים להחלטות לטווח ארוך בנושאים מקצועיים ואידאולוגיים. יש להם משמעות מגובשת (לכידות גבוהה) בתוך ובין תת הזהויות השונות, המתבטאת בין היתר בהנחיות ברורות כיצד לפתור מצבי קונפליקט ומה הוא סולם הערכים הנכון (Bosma & Kunnen, 2001). **פזורי הזהות** אינם עוסקים כמעט בשאלות זהותם, וטרם קיבלו החלטות כלשהן הנוגעות לתחום המקצועי והאידאולוגי. מתבגרים בסטטוס **הנסגרים מוקדם** מבטאים החלטות, אך הם לא הגיעו להחלטות אלו דרך תהליכי בדיקה וספקות, אלא נענו לציפיות ההורים או החברה. מתבגרים אלה מעדיפים שסמכות גבוהה תכתוב להם את כיוון חייהם ונוטים להיות נוקשים. מתבגרים בסטטוס **מורטוריום** (המשמעות במקור היא דחייה של פירעון חובות על פי חוק ממשלתי או לפי הסכם בין לווה למלווה) נמצאים בהתלבטות על דרכם ומדווחים על קונפליקטים ודילמות (פלום, 1995).

הקונפליקט ואי ההתאמות בזהות יוצרים צורך לפתור אותם. הדרך שבה פותר המתבגר את אי ההתאמות היא על ידי בדיקת חלופות, הכרעה ביניהן ומחויבות כלפי החלופה שנבחרה (סגירת הזהות). הזהות שנבחרה נסגרת על ידי הכרעה והיא נבנית מסביב לעיקרון המארגן של כל תת הזהויות, שאותה כינינו גרעין הזהות. ייתכן שההחלטה לא להכריע בין אלטרנטיבות ולא לסגור את הזהות מקורה בקושי להחליט, מכיוון שהחלטה יש מחיר של ויתור על הזדהויות משמעותיות אחרות.

לאחר שהתבצעה בחירה להיכנס לתת הזהות (לבחור מקצוע או לבחור להיות דתי) מתקיימות סדרה של בחירות בתהליך עיצובה וגיבושה של תת הזהות שאותה נכנה כניהול תת הזהות. ניהול תת הזהות מתבסס על הרעיון כי החיים השוטפים ממשיכים לזמן קונפליקטים וסתירות בתוך תת הזהויות וביניהן. כדי לפתור את הקונפליקט יש מעין משא ומתן פנימי (כאשר הקונפליקט הוא פנימי) ומשא ומתן חיצוני (בעת קונפליקט עם הסביבה).

ניתן לחבר בין ניהול זהות לבין מוקד שליטה פנימי וחיצוני. מוקד שליטה חיצוני מבטא מידה מסוימת של פטליזם, כלומר אמונה בכוחו של הגורל, האמונה שכל האירועים נקבעים מראש ואין בידי האדם לשנותם. האדם בטוח

כי הוא ייכשל מכיוון שהוא מאמין כי חייו נשלטים על ידי גורמים חיצוניים (לרע או לטוב). בעל מוקד שליטה פנימי מתייחס לכישלון כאל תפקוד לקוי שיש לשפרו, או כאל אתגר שיש להשיגו. מוקד שליטה פנימי מתאפיין במידה גבוהה של קבלת אחריות ובתחושה שהאדם יכול לשלוט בתוצאות, בעוד שמוקד שליטה חיצוני מתאפיין באי קבלת אחריות ובתחושה של יכולת מועטה לשלוט בתוצאות (Boss & Taylor, 1989).

ניהול הזהות במצבי קונפליקט שיש בהם טעינות מוסרית גבוהה, יכול לנוע בין ניהול יעיל ותחושה של שליטה עצמית גם במצבי רוגז או לחץ, לבין ניהול גרוע חסר שליטה לחלוטין. זהות יהודית ודתית מספקת קונפליקטים רבים שהיבטם הוא מוסרי, והאדם שואל עצמו האם הוא בכלל שולט במאורעות, ואם כן מה הדבר הנכון, הראוי והטוב לעשותו (מוקד שליטה פנימי), או שהכול בידי האל – הוא יילחם ואנחנו נחריש (מוקד שליטה חיצוני).

סכום מרכיבי המשמעות של הזהות מוביל למושג מחויבות (commitment). כאשר המשמעות בעלת תכנים נכונים (יידון בהמשך), בעלת מרכזיות גבוהה, טעינות רגשית חיובית, תחושת בחירה גבוהה וניהול נכון עם תחושת שליטה, תתבטא במחויבות גבוהה, ולהפך. מחויבות זו תתבטא בעיקר בהתמודדות עם כישלונות ועם משברים חריפים וטראומטיים. כך למשל אדם עם מחויבות גבוהה בזהותו היהודית, אשר יאבד את כל משפחתו ורכושו בשואה, ימשיך לשמור על זהותו היהודית.

ד. תכנים של משמעות בזהות יהודית

בפרק הקודם סקרנו את המבנים העיקריים של רכיבי המשמעות, כמו מרכזיות וחשיבות, מגובשות, בחירה וניהול. פרק זה יוקדש לתכנים השונים הממלאים את המבנים האלה. יש להתייחס לתכנים של המשמעות הנוצקים לתוך המבנים של תת הזהויות כאל מידע האגור בסכמות במאגר הזיכרון של האדם. מידע זה אגור בשפות שונות, ברובדי שיח שונים ובצורות ארגון שונות, שאין המקום לפרטם כאן. תכנים אלה נאגרים לאורך ההיסטוריה של האדם וחלים עליה עקרונות שונים של תהליכי זיכרון, שהעיקרי בהם הוא הדינמיות וההשתנות. כלומר מאגר הזיכרון אינו מצלמה, אלא מאגר אקטיבי ודינמי עם תהליכי הטמעה והתאמה מורכבים ומשולבים. קיימות דרכים שונות לארגן את התכנים של הזהות (עיינו למשל: Cohen, 2004), ולהלן נציג דרך אחת מני רבות.

1. משמעות מחסנת ומחסלת (אופטימיות לעומת פסימיות)

אחת האפשרויות לארגן את תוכני המשמעות היא להעמיד אותם על רצף שקצותיו הם משמעות **מחסלת** לעומת משמעות **מחסנת**. המשמעות המחסלת מלווה בפרשנות הרסנית ומכילה תכנים של ייאוש, פסימיות וחוסר ישע, כמו "לאף אחד לא איכפת ממני", "אני כישלון טוטלי", "העולם רע ומושחת", "אין לי שליטה על העולם שלי" (מוקד שליטה חיצוני). המשמעות המחסנת מתבססת על הרעיון כי ישנה משמעות עמוקה לחיים של האדם, יש לו יעדים מנומקים לטווח קצר וארוך והוא אופטימי בהשגתם (Gillham, 2000). תוכני המשמעות הם "בסך הכל חיי מתנהלים נכון, העולם בטוח ויציב ואינו מושחת אם כי יש איים של שחיתות שאפשר להילחם נגדם", "אני מסוגל לשנות את מסלול חיי" (מוקד שליטה פנימי). משמעויות אלה בולטות בתקופות שונות של חיים, כמו גיבוש זהות מקצועית, נישואין והורות, יציאה לפנסיה, טראומות קשות כמו שכול ואלמנות ופגיעות גופניות קשות עם נכויות ומחלות המאיימות על הזהות (Heiland et al., 2002). משמעות מחסנת מול מחסלת היא תוצאה של תהליכים בייחוס הסיבתיות, מוקד שליטה, הערכה עצמית ותחושת מסוגלות, שעליהם נתמקד בפרק השלישי הקשור בתהליכים.

2. תוכן הזהות קובע אם זהות יהודית היא זהות קבוצתית או זהות אידאולוגית (דתית)

תוכן הזהות היהודית קובע אם היא זהות אידאולוגית או זהות קבוצתית, חברתית ואתנית או שתיהן ביחד. כאמור לעיל, הזהות היא עמדה על העצמי, וכעמדה אפשר להבחין בין הדרך שבה מגדיר האדם את דתיותו ואת אמונותיו (יסוד קוגניטיבי) לבין התנהגות דתית (מרכיב התנהגותי) ורגשותיו כלפי הדת (מרכיב רגשי) (בר-לב וקדם, 1997). יש המרחיבים את ממדי הזהות ומבחינים בין ממד חוויתי הקשור לרגשות דתיים, ממד אינטלקטואלי הקשור בידע על הדת, ממד אידאולוגי הקשור באמונות, ממד ריטואלי הקשור בהתנהגות דתית, וממד תוצאתי הקשור בהשפעות הדת. יש המכנים אותה זהות אידאולוגית כדי להכיל בתוכה גם זהויות שאינן דתיות (Beit-Hallahmi, 1991; Bjorck, 1995). זהות יהודית יכולה לקבל גם משמעות של זהות קבוצתית, חברתית או אתנית. היהדות מדגישה מאוד את המניין, את הקהילה ואת הזרם שאליו היהודי שייך. הדרך שבה הקהילה והקבוצה הדתית נותנים משמעות להיותן קבוצה דתית משפיעה במידה רבה על זהותם היהודית כקבוצה (O'Brien, 1997).

3. תכנים של זהות יהודית הנקבעים בהתאם לפתרון של דילמות

התכנים שאותם יוצקים במשמעות של זהות יהודית הם רבים ומגוונים, ומשתרעים על פני כל קשת התכנים שהיהדות עוסקת בהם. דגש מיוחד ביחס לתכנים קשור בדעתו של האדם בסוגיות היוצרות קונפליקטים (עיינו למשל שביד, 1986; רביצקי, 1993). הנה מספר כותרות לקונפליקטים מהותיים: כוחה של התפילה, הקונפליקט בין ארץ ישראל לעם ישראל, מידת הסמכות של הרבנים, בחירה חופשית ותורת הגמול, השגחה כללית מול השגחה פרטית, חופש לעומת גבולות, מידת השוויון בין המינים, רוח היהדות מול קיום מצוות, חשיבה רציונלית מדעית מול חשיבה הלכתית אמונית, עכשוויזם לעומת אידאולוגיה, מטרות החינוך המערבי לעומת החינוך היהודי, המינון הנכון בין לימודי חול ללימודי קודש ומידת הצניעות ביחסים שבינו לבינה. המתח בין מסורת ומודרניות מהווה פוטנציאל גבוה לסתירות ולפתרונות שונים (ליבמן, תשמ"ב; Rapoport & Garb, 1998).

חשוב לציין שנהוג לחלק את המשמעות של הזהות הדתית לפי מרכיבי העמדה: קוגניטיבי, רגשי והתנהגותי. אולם בפועל, מרכיבים אלה שזורים אלו באלו, וההפרדה ביניהם היא מלאכותית ונועדה לצרכים מחקרניים או דידקטיים. כך למשל משמעות התפילה שזורה בהתנהגות הקשורה בתפילה, בתכנים שלה וברגשות שהיא מעוררת, כל זאת בהתאם לתכנים הייחודיים של המתפלל על בריאות, כלכלה או גזרות של ראשי המדינה.

ה. תהליכים בעיצוב המשמעות

תהליכים בהתפתחות הזהות מתרחשים לאורך כל החיים ובתחומים שונים. בציר הזמן ניתן לזהות תהליכים המתקיימים ברווחי זמן גדולים (רמת מאקרו), אשר בתוכן קיימים תהליכי מיקרו (פסיעות חיים קטנות). בציר התחומים ניתן לזהות התפתחות בתחום רחב של הזהות, המתבטא במשבר החוצה את כל הזהויות ופוגע גם בגרעין הזהות (מורטריום בגיל ההתבגרות) או במשברים הממוקדים בתחומים צרים ובתת זהויות (משבר בזהות מקצועית) (לסקירה עיינו Flum, 1994; Meeus & et al., 1999; Muller & Runions, 2003). לפי אריקסון (1987). יש שמונה שלבים של התפתחות, וכל שלב מחייב פתרון של משבר, המתבטא בכך שהאדם ניצב בפני מציאות המחייבת יכולות אשר טרם התפתחו בו. כל פתרון נכון של משבר מחזק את האדם ומכין אותו להתמודדויות במשברים עתידיים. כל שלב קיים על רצף שיש בו שני קצוות:

אחד – המתאר הצלחה והשני – המתאר כישלון. משבר הזהות מתפתח בשלב החמישי שבו בוחן המתבגר את ההזדהויות השונות של ילדותו. בחינה מחודשת זו נעשית מתוך שילוב של שלושה גורמים: ההתפתחות המינית, ההתפתחות הקוגניטיבית והדרישה המופנית מצד החברה הבוגרת לגבש זהות.

ההתפתחות המינית מביאה לשינויים גופניים מהירים המחייבים בחינה מחדש של המשכיות והרציפות. ההתפתחות הקוגניטיבית מאפשרת לבחון מחדש את מידת המגובשות והעקיבות, והגורם החברתי מתייחס לדרישה ללחץ מצד החברה להתחיל ולקבל את תפקיד המבוגר, הכולל בחירת מקצוע והתחייבות כלפיו. המציאות מציגה אפשרויות שונות וסותרות לבחירה, המחייבות את המתבגרים להכיר את עצמם ואת תכונותיהם וליצור זהות מגובשת ללא סתירות.

גיבוש הזהות מגיע לשיא מסוים בסוף גיל ההתבגרות ויש לו "חזרות" והתמודדויות מחודשות ונשנות לאורך כל מעגל החיים, בעיקר כאשר נוצרים קונפליקטים המחייבים שינויים במונחי הטמעה והתאמה (Bosma, & Kunnen, 2001; Josselson, 1992). גרעין הזהות ותת הזהויות מתעצבים על ידי התנסות בתפקידים שונים, על מנת לבדוק באיזו מידה התפקידים הללו מתאימים למתבגר ולתכונותיו, כפי שהוא רואה אותן. תוך כדי בדיקה זו עוברות ההזדהויות עיבוד פנימי, האדם דוחה את חלקן ומשלב אחרות למערכת זהויות מגובשות.

1. משמעות לשינוי ולמרד

אחד המאפיינים המרכזיים של הזהות הוא הצורך להיות ייחודי (distinctiveness) ושונה מאחרים (Vignoles, 2000). הדבר דומה לעץ קטן הגדל מתחת לצלו של עץ גדול, ועליו "לזוז הצדה" כדי לבטא את צלו. התזוזה הצדה נקראת "מרידה" וקשורה בהעלאת ספקות ביחס לדרך ההורים המוצעת למתבגר באופן טבעי. "מרידה" היא מושג בעל משמעות שלילית ויש בו יסודות של התקוממות ושל אי קבלת מרות. אולם מבחינה פסיכולוגית המרידה היא שינוי מדרך ההורים לצורך יצירת ייחודיות אישית, וביסודה היא "ניטרלית". נראה כי המילה **שינוי** יעילה מהמילה **מרידה**, ולכן אינה חייבת אפוא להיות שלילית ומשולבת עם תוקפנות וסטייה חברתית.

1. עצמת השינוי נקבעת לפי המשמעות הסובייקטיבית

השינוי (המרידה) לסוגיו יכול אפוא להיות חיובי מבחינת גיבושי תת הזהיות ותלוי בעיקר במשמעות שאותה יוצק האדם לחייו. הצורך למשמעות יכול לנבוע מהרעב לעומק רגשי ומעורבות גבוהה יותר בחיים כתגובה לדרך החיים של ההורים הנראית שטחית. הרעב לעומק יכול להתבטא בדרישה חזקה וחריפה לפנימיות גבוהה על חשבון חיצוניות מזויפת. נראה, כי כיום בתחום הזהות היהודית הצורך למשמעות מתבטא ב"שאיפה להתחברות", ברצון להגיע לחוויות דתיות פנימיות ואמתיות ללא תיווך של בעלי הסמכות (הורים, רבנים ומורים), ויש פחות דגש על מחויבות רציונלית הלכתית כמו בדור הקודם. השינוי ("מרידה"), הצורך לעצמאות ויצירת משמעות אישית מעורבים אחד בשני ומאוד קשה לבדדם. התוצאה הסופית של מעגלי הכוחות האלה היא זהות שונה מההורים והמורים. השוני נתפס בטעות כמרד עם כל המשמעויות השליליות של המושג. במקרים רבים המרד אינו שלילי כלל אלא חלק הכרחי וקיומי ליצירת הזהות הייחודית.

כאמור, הרעיון המרכזי של המרידה הוא ליצור משהו שונה ומשמעותי המבטא עצמאות וחירות (אוטונומיה). עצמתו ותכניו של השינוי נבחים מתוך האדם עצמו ותלויים בחוזק המעגל החברתי העוטף אותו. מתוך זויות הראייה של מגבשי הזהות, הם יכולים למרוד בבחירת בן זוג, בבחירת מקצוע, בתסרוקת ובאי הקפדה על קיום מצוות. פוטנציאל השינוי והייחודיות של המתבגרים תלוי במעגל הקבוצתי שבו הם נמצאים. לכל קבוצה יש ערכים ונורמות המאפיינים אותה ומידת סנקציות המופעלים כלפי אלה המנסים לשנות אפיונים מהותיים. כך למשל בקבוצת הכיפות החרדיות יש כיום סובלנות רבה מאוד למרידה (כיפות קטנות, צמות, ויחסים בינו לבינה), ורבים מה"מורדים" יכולים להישאר בקבוצת הדתיים למרות סטיות רבות מהנורמה. לעומת זאת בקבוצות חרדיות מרחב השינוי או המרידה צר יותר, ואנשים יסולקו מהקבוצה אם לא יקפידו על אפיוניה. הטענה היא שה"מרד", השוני, קיים בכל מקרה, אלא שאפיונו שונים בכל קבוצה ויכולים להתבטא באין ספור "סטיות" מהנורמות המקובלות על ידי ההורים וחברת המבוגרים. לכן בחינוך החרדי הסגור יש גם שינוי, אלא שהוא מועט בעצמתו, אולם בתוך כל יחיד יש מטען של שינוי (מרד) המהווה מהות לעצמאותו ולמשמעות שהוא נותן לחיים.

2. עיצוב משמעות על ידי ספק בהקשר לזהות היהודית

גיל ההתבגרות מאופיין במתחים ובתחושות סותרות של המתבגרים כלפי עצמם. המתבגר עשוי לחוש בוגר ובו זמנית צעיר. לעתים הוא יחוש כי יש משמעות לחייו, ולעתים הוא יחוש ניכור כלפי חייו. יכולתו לחוש שתי תחושות סותרות ולתכלל ביניהן מסייעת לו כנראה לגבש את זהותו. מאידך גיסא מתבגר המתקשה לחשוב על שני דברים הסותרים זה את זה, מתבגר החושב בצורה דיכוטומית (בשחור לבן), עלול להתבלבל כאשר חש בתחושות סותרות לגבי משמעות חייו (עיינו להלן בקשר בין מגובשות למורכבות קוגניטיבית). המתבגר נוטה לעסוק בשאלות קיומיות וביניהן שאלות הנוגעות לאידאולוגיה שלו, לתוכן של חייו ומתוך כך בשאלת המשמעות של חייו (פישרמן, 1996). לעתים קרובות אין לו תשובות ברורות לשאלות אלו, והוא נע בין הקוטב של יש משמעות לחיים והקוטב של תחושת ניכור כלפי החיים.

המתבגר שואף להיכנס לעולם המבוגרים כחבר שווה זכויות, אך הוא רואה אותו לעתים כמזויף וכשקרי. קשה לו להבין ולהסכים שעולם המבוגרים אינו מקשה אחת, שיש מבוגרים אמינים וישרים, ויש מבוגרים שאינם כאלו. גם ביחס לעצמו המתבגר מתקשה להבחין מתי הוא "משחק" ומתי הוא עצמו אמתי. הפערים בין התנהגותו למחשבותיו פוגמות בתחושת האמיתיות והטבעיות שלו.

הזהות האידאולוגית-דתית, יותר מכל יתר הזהויות, זקוקה לספק כדי להתגבש. כאמור, הצורך באוטונומיה (עצמאות) בעיצוב המשמעות הייחודית הוא מרכזי בבניית הזהות. פגיעה בחופש על ידי מבוגרים משמעותיים (הורים ומורים) נתפסת כהתנשאות וכפטרוניות וגורמת לרבים התנגדות. כתגובת נגד הם נדחפים למאבק על עצמאותם הנתפסת בעיני הסביבה כמרדנות. אם המתבגרים מוצאים אוזן קשבת להתלבטויותיהם ותשובות מגובשות לשאלות אמוניות, הם עשויים להגיע לאמונה בוגרת המאופיינת במגובשות גבוהה. אמונה זו בנוסף להיותה מגובשת נעשית מכוח בחירה חופשית שרק הספק יכול לאפשר את תחושת הבחירה. כאשר הספק וההתלבטות אינם לגיטימיים, ויחסי הורים-ילדים בעייתיים עם ניכור וכעס, יש סכנה שתיווצרנה זהויות בעייתיות ופזורות. זהויות אלה יכולות להתבטא במספר אופנים: קבלת החלטות ללא התלבטות בהצהרות ובסיסמאות, נטילת פסק זמן בגיבוש הזהות הדתית (הפסקה דתית בצבא), קושי בהבחנה בין רעיונות הנוגעים לעיקרי האמונה לבין אמונות טפלות הקשורות לעתים לטקסים או להתנהגויות שאינם בהכרח

קשורים לאמונה הדתית, שעבוד למנהיגות כריזמטית חיובית או שלילית, עבריינות רכוש קבוצתית, שימוש באלכוהול ובסמים. התוצאה הסופית היא ניכור ותחושה של התרחקות וחוסר שייכות המתבטאת בהתרחקות ובלעג כלפי מעגלי חיים שונים החל מהמשפחה וכלה בממשל, בצבא ובממסד הדתי והפוליטי (פישרמן, 2000).

הספק וההתלבטות מובילים לבחירה עצמאית, נכונה ומנומקת (משמעותית) וייחודית מבין מספר חלופות. כאשר המתבגר חש חופשי להתלבט, לשאול ולהתנסות, הוא שוקל חלופות ריאליות. אולם כאשר הוא חש מאוים ושמצפים ממנו לבחור, הוא נסגר ומאויים ומגיע לסגירות מוקדמת של תת הזהות שלו. ככל שהמתבגר הופך לעצמאי יותר, כך הוא חשוף למידע רב יותר, למודלים שונים לאימוץ ולאפשרויות ריאליות של התנסויות אשר יסייעו לו לבחון את זהותו (פישרמן, 1996).

ז. משמעות במובן של ייחוס סיבתיות להצלחות ולכישלונות

גורם מרכזי בעיצוב הזהות קשור בדרך שבה האדם מייחס סיבתיות לתופעות בחייו היוצרים משברים וקונפליקטים. נוהגים להבחין בין שלושה ממדים בייחוס סיבתיות: 1. מוקד (חיצוני-פנימי); 2. מידת היציבות; 3. מידת השליטה (Graham, & Weiner, 1996). ייחוסים פנימיים-יציבים הם סגנון השקעת המאמץ, הנשלטים על ידי האדם המבצע את המשימה או על ידי כישרון (וגם נתונים פיזיולוגיים, תכונות אופי ואינטליגנציה), שהוא תכונה יציבה אך בלתי נשלטת. לעומתם ייחוסים חיצוניים-יציבים הם התייחסות ההורים או המורים (או גורמים חיצוניים אחרים) או קושי המשימה. התייחסות ההורים נחשבת כייחוס **יציב-נשלט** מכיוון שאמונותיו של הורה לגבי יכולות ילדיו וכישרונותיהם נתפסת כמצב קבוע הנשלט על ידי ההורה. קושי משימה לעומת זאת הוא **יציב ובלתי נשלט**. משימה מסוימת נתפסת באופן אובייקטיבי כקשה או כקלה (מצב יציב) ובלתי נשלטת, מכיוון שמרגע שהיא הוטלה (למשל שאלה במבחן) היא עובדה קיימת ולא ניתן לשלוט בה ולשנותה. ייחוסים פנימיים בלתי יציבים הם מצבים זמניים, כגון השקעת המאמץ במשימה הנוכחית – גורם נשלט ומצב הרוח – גורם בלתי נשלט. ייחוסים חיצוניים בלתי יציבים הם עזרה מבני אדם בביצוע המשימה – גורם נשלט ומזל – גורם בלתי נשלט.

תכונות אופי, יכולות פיזיות ואינטלקטואליות נתפסות כמאפיינים קבועים ויציבים, אך מזל, מצב רוח, מידת השקעת המאמץ נתפסים כגורמים משתנים.

לדוגמה כאשר אדם נכשל ומייחס את הכישלון לחוסר יכולתו (מצב קבוע) הוא עשוי שלא לנסות שוב, אך אם הוא מייחס את הכישלון למידת המאמץ שצריך להשקיע (מצב משתנה), הרי שייחוס פנימי ידרבן אותו להשקיע מאמץ רב יותר. אם הגורם לכישלון הוא חוסר ידע מספיק (גורם נשלט) עליו ללמוד ולשפר את הישגיו. הצלחה וכישלון משפיעים על אופן הייחוס, המתבטא בציפיות לגבי הצלחות בעתיד ובמידת הנכונות להתמודד עם מטלות קשות יותר. הייחוס משפיע גם על תגובות לאחרים, וכאשר מדובר בכישלון של אדם אחר קובע הייחוס אם בני אדם ירגישו כלפיו כעס ויסרבו לסייע לו (אם נראה כי הסיבות לכישלון נשלטות) או יחוו כלפיו רחמים ויסייעו לו (כאשר הסיבות נתפסות כבלתי נשלטות).

אף על פי שנראה כאילו ההיסקים מתבססים על בסיס הגיוני ומתבצעים על ידי בני אדם לוגיים ושקולים שאינם מוגבלים בזמן, בידע וביכולות עיבוד, הרי שבפועל תהליכים אלו אינם נקיים מטעויות ומהטיות, כמו טעות הייחוס הבסיסית, הטיית הצופה המשתתף או הטיית לטובת העצמי (ליברמן, 1996; קניאל 2003). בדרך כלל ההטיות מתקיימות כתגובה למצבים מסוימים, אך כאשר הן הופכות למצב "כרוני", המייחס הסבר קבוע לסיבתיות בכל מצב, עלול הדבר לגרום לאישיות פתולוגית.

ח. הצלחות וכישלונות

הצלחות וכישלונות והדרך שבה הם מוסברים הם מושגי המפתח הקושרים את כל רכיבי הזהות (עמדות על העצמי). הצורך להצלחה, כמו גם ההימנעות מכישלון, הם אוניברסליים ומבוססים על ההנחה כי האדם מטבעו מוכן להשקיע ולהתאמץ בתנאי שיצליח בפעולותיו ויימנע מכישלון. זיהוי פעולה כהצלחה או ככישלון נקבע על סמך מקורות פנימיים וחיצוניים. המקור הפנימי הוא האדם עצמו החש הצלחה או כישלון מעצם השגת המשימה (הנעה פנימית). המקור החיצוני לזיהוי הצלחה או כישלון הוא שיפוטם של אחרים ביחס לביצוע המשימה. בבית הספר למשל קובעים המורים אם פעולות התלמיד מוצלחות על ידי מתן ציונים (הנעה חיצונית). שני מקורות אלה, פנימי וחיצוני, מתמזגים ויוצרים משוואה אישית, ייחודית, השונה בין לומדים ובתוך לומדים במצבים שונים.

רמה גבוהה של שביעות עצמית וערך הזהות קשורה ביכולת להתמודד עם קשיים שונים בתחום תת הזהות (מבחנים, מצבי קונפליקט ולחץ). מן המחקרים

עולה כי בעלי מוקד שליטה חיצוני ובעלי הערכה עצמית נמוכה פגיעים יותר למצבי כישלון ולמצבים הקשורים לקשיים על רקע אקדמי (Ainslie, Shafer & Reynolds, 1996; Fenzel et al, 1997).

כישלונות עלולים לחזק את העמדות כי חייהם של הנכשלים נשלטים על ידי גורמים חיצוניים (לרע או לטוב), הערכתם העצמית נמוכה ואין הם מסוגלים להתמודד עם בעיות. לעומתם בעלי מוקד שליטה פנימי, הערכה עצמית ותחושת מסוגלות גבוהה מתייחסים לכישלון כאל תפקוד לקוי שיש לשפרו וכאל אתגר שיש להשיגו, והם משקיעים את הריכוז והמאמץ לאורך זמן.

תחום ההצלחות והכישלונות מלווה את האדם בכל שלבי ההתפתחות, אולם הוא מודגש במיוחד בשלב השלישי אצל אריקסון (יצרנות לעומת נחיתות). ביצוע משימות בהצלחה (יצרנות) גורם לתחושת שליטה על העולם הסובב, בעיקר על הכלים הטכנולוגיים והיפוכן בכישלונות הגורמים לנחיתות. תהליכים אלה המלווים בהצלחות נוטעים באדם תחושת ערך עצמי חיובי, תחושת מסוגלות, מוקד שליטה פנימי ואיזון נכון בין הנעה פנימית לחיצונית (Bandura, 1996).

ערך עצמי גבוה פירושו שבכל תת זהות בנפרד, האדם רואה עצמו כבעל ערך וכאחד שהצליח. מחקרים מראים כי ערך עצמי גבוה מסייע בהתמודדות יעילה עם מצבי כישלון (Abouserie, 1994). תלמידים בעלי הערכה עצמית גבוהה מסתייעים במשאבים חברתיים שונים לשם התמודדות יעילה יותר, בניגוד לתלמידים בעלי הערכה עצמית נמוכה שאינם מאמינים ביכולתם להצליח. סטודנטים בעלי מוקד שליטה פנימי הושפעו פחות ממצבים מעוררי מתח מאשר סטודנטים בעלי מוקד שליטה חיצוני. לטענתם כאשר מתבגרים חשים חוסר שליטה על אתגרים העומדים בפניהם הם עשויים לחוות חוסר אונים, ובניגוד לכך כאשר קיימת תחושת שליטה הם רואים בכישלון אתגר ומניע להצלחה בלמידה החוזרת (Ainslie, Shafer, & Reynolds, 1996).

ט. יחס מעגלי בין הרכיבים

זהות עצמית ומרכיביה, ערך עצמי, מוקד שליטה ותחושת מסוגלות משולים לענפים באותו עץ הניזונים כולם מגזע משותף – תיאוריית הייחוס – והשפעותיהם מצטלבות ומשותפות. אפשר לתאר את הקשר בין משתנים אלה גם כספירלה עולה או יורדת, כך שכל אחד מהווה בו זמנית גם סיבה וגם תוצאה, והם מורידים או מעלים זה את זה (Drew & Watkins, 1998). התנועה

הספירלית שבה כל משתנה קשור בזנבו אל השני נעשית בעזרת הדרך שבה מפרש האדם את ההצלחות ואת הכישלונות שלו. תוכן הפרשנות הוא ייחוס הסיבתיות למאורעות. אם האדם מייחס את הסיבות לעצמי (מוקד שליטה פנימי) ומתמודד עם המשימה בהצלחה, עולה הערך העצמי שלו ותחושת המסוגלות ולאחריה תת הזהות. אם הוא מייחס זאת לגורמים מחוצה לו, והוא מעריך שאינו מסוגל להתמודד עם המשימה ואכן נכשל בה, הוא מחזק את העמדות שלו כלפי העצמי וממשיך להיכשל. כך הופך המעגל לספירלה עולה של הצלחות או לספירלה יורדת של כישלונות. חשוב לשים לב כי כל המערכת הזו מתפתחת סביב תחומים ספציפיים ואינה מוכללת בקלות לכל מרכיבי הזהות. כך למשל יכול להיווצר מעגל עולה של הצלחות המזין את תת הזהות המינית והלימודית, ומעגל יורד של כישלונות סביב הנושא הדתי או החברתי. הניתוח לעיל מראה כי כדי לשנות זהות יש להשפיע על כמות ההצלחות והכישלונות בתת הזהות הספציפית. כך למשל אם נגרום להצלחות אצל הלומד נעלה את הערך העצמי של תת הזהות שלו כתלמיד, במינון נכון של הצלחות נוכל לעצור את המעגל היורד ולהניע את המעגל בכיוון עולה של תת הזהות הספציפית.

י. השפעת קבוצת השווים על המשמעות

תהליך גיבושה של מערכת הזהויות מתרחש בתוך חברה ובדרך שהיא משתקפת בעיני המתבגר. אנשים מזהים עצמם כשייכים לקהילה מסוימת, כבוגרי בית ספר מסוים וכאוהדי ספורט, והאדם בונה את זהותו הקבוצתית על ידי שיוך עצמו לקבוצה מסוימת והשוואה עם קבוצות אחרות. אנשים נוטים לחלק את עולמם החברתי לשתי קטגוריות ברורות: קבוצת הפנים (אנחנו) לעומת קבוצת החוץ (הם), והקריטריונים להבחנה בין הקבוצות הם רבים ומורכבים מגזע, מין ותפיסות עולם (Baron & Byrne, 1994), ותלויים בתוכני המשמעות שעליהם נרחיב בהמשך. ההערכה העצמית מוגברת על ידי עצם ההשתייכות לקבוצה שיש לה ערך גבוה (להיות אוהד של מכבי תל אביב). תפיסת הקבוצה כחיובית היא יחסית לקבוצות אחרות, ולעתים כדי להעלות את ערך העצמי על האדם להעלות את ערך הקבוצה שלו ולהוריד באופן אוטומטי את ערכן של קבוצות ההתייחסות. מחקרים רבים מראים כי אנשים מפלים לטובה את חברי קבוצתם גם ללא קיומו של קונפליקט בתחומים שונים, כמו מפלגות ותעשייה. כמו כן מסתבר כי אם יש ממדים רבים להשוואה מסוגלים

בני אדם מקבוצת הפנים להבחין ולתת הערכות חיוביות גם לקבוצת החוץ. אולם כאשר הם מתבקשים להשוות בין הקבוצות רק בממד אחד, הרי באופן טבעי מתן הערכה חיובית לקבוצתך כרוך במתן הערכה שלילית לקבוצה השנייה (Rubin & Hewstone, 1998).

החברה מציעה מספר אפשרויות לבחירה ועל המתבגר לבחור ביניהן. היחיד מקבל אישור או חיזוק לזהות שהוא בוחר מתוך הזהויות שהחברה מציעה, והיחיד מכיר בזהות זו כזהותו ומתחייב כלפיה. הקשר בין היחיד לבין החברה הוא הדדי, והמתבגר יכול ליצור סינתזות חדשות שאינן קיימות בחברה, ולהשפיע על החברה לקבל אותן. יוצא אפוא שמרחב הסתירות הפוטנציאלי הוא לא רק בתוך האישי של המתבגר אלא נוצרת גם אי התאמה בין זהות המתבגר לבין אלו שהחברה מציעה. סתירות אלו מחייבות את המתבגר להשקיע כוחות, לפתור את אי ההתאמות ולהגיע לידי לכידות ומגובשות בין חלקי זהותו, ובינם לבין החלופות שהחברה מציעה לו.

יא. השפעת התרבות המערבית על המשמעות

1. מאפייני התרבות המערבית

בפרק הקודם הרחבנו על מעגל ההשפעה שיש לקבוצה הקרובה. בפרק זה נרחיק עד מעגל ההשפעה של התרבות המערבית המודרנית המאופיינת בגלובליזציה, תקשוב ופוסט מודרניות (לנוחיות הקורא אשתמש בהמשך רק במושג פוסט מודרניות). המושג פוסט מודרניות הוא מאוד רחב ומעורפל, וכל משתמש נוהג בו כראות עיניו (ובכך ממחיש את תרבות הפוסט). הפוסט מודרניות היא דפוס חיים שהאנשים מתנהגים לפיו ולא תפיסת עולם ברורה שאפשר לסתור אותה באמצעות רעיונות אחרים.

2. השפעות חיוביות ושליליות של עידן הפוסט

ציבור דתי נוטה לשלול את הפוסט ולאפיין את אנשיו כתלושים, כחסרי ערכים ולכן יש לשלול אותם מיסודם. אולם יש הרואים בפוסט יסודות חיוביים ואתגרים שהם מציבים בפני היהדות המודרנית (להרחבה עיינו אצל שרמר, 2002).

המגמה ה**חיובית** העיקרית היא בכך שהאמונה הדתית הפכה מעניין של השקפה כללית רעיונית לעניין חווייתי אישי (להתחבר). עניין פנימי ורוחני יותר

מאשר אמונה הנובעת מזהות קבוצתית והשתייכות לקבוצה מסוימת. האדם הדתי מקבל מרחב בחירה יותר גדול ופתיחות גבוהה לשמוע דעות שונות, להתנהג בצורות יותר נוחות ונכונות בעיני הפרט, אף אם הקבוצה לא רואה זאת בעין יפה. עקב כך נוצר מצב של הגדלת השוליים, כך שיותר אנשים בקצוות מגדירים עצמם כיהודים דתיים.

כאשר אין אמת מוחלטת האמת הפנימית מחליפה את האמת הקבוצתית ויש הקשבה גבוהה יותר לעצמי ולפנימיות. האדם בוחר לעצמו את דרכו ומעצב לעצמו את חבילת השקפותיו על ידי סינתזה של רעיונות שאין צורך שיעמדו במבחן רציונליות מוחלטת. אפשר לא להקשיב לרבנים, אפשר ללמוד קבלה מגיל צעיר, להתלבש ולהתפלל כפי שרוצים. זו לא אנרכיה דתית ופריקת עול, אלא הרחבה של השוליים עקב רפיפותה של האמת הדתית והליכה אל התוך הפנימי הרוחני והאינטואיטיבי.

המגמה השלילית של הפוסט מודרניזם היא יצירת מצב של היעדר כללים ברורים של אמת ושל טוב ורע. מגמה זו מסכנת את קיומם של ערכים מרכזיים ביהדות, כמו סמים, מין חופשי והומוסקסואליות. לא ברור היכן עובר הקו שבו מסתיימת ההתחשבות בשני והאמת היחסית, ומתחילה אמת מוחלטת של טוב ורע, צדק ורשע, אמת ושקר. תורת ישראל מעמידה במרכז את הקב"ה, ואילו החברה הפוסט מודרנית מעמידה במרכז את האדם הפרטי. הזהות היהודית מבוססת על אמונה באל אחד וכן על קיום מצוות הנגזרות מאמונה זו. אלה נתפסים כאמתות מוחלטות ולא יחסיות. האמונה היהודית מושתתת על אחריות, על מחויבות ועל עמל, ואילו התרבות הפוסט מודרנית מעלה על נס יסודות כגון חופש, סיפוק מידי והנאה. קיים מעבר מדגש על הלאום והקבוצה לעבר חירות האדם וכבודו והישענות על "דת הדמוקרטיה".

נחשול התקשוב, הגלובליזציה והפוסט מודרניזם משפיע על תהליך עיצוב הזהות בשני תחומים עיקריים: 1. מגובשות נמוכה של מערכת הזהות; 2. מעבר מדגש על הקבוצה לעבר דגש על הפרט.

3. בעידן פוסט מודרני יש ריבוי זהויות, פחות מגובשות ויותר דינמיות

בעידן הפוסט מודרני האדם חשוף לערוצי תקשורת רבים שדרכם מתגלות צורות שונות של זהות. האדם מוצא את עצמו במצבים עם חלופות רבות המתחרות ביניהן בערכים ובתפיסת עולם. מציאות זו מביאה עמה סתירות וקונפליקטים רבים שהיקפם תלוי בקבוצה החברתית שבה גדל האדם. יש

המשתייכים לקבוצות חברתיות סגורות מאוד (חרדים), ויש המשתייכים לקבוצות החושפות את עצמן לעולם המודרני עם חלופות רבות מאוד (ציונות דתית).

קשה למצוא עקרונות מנחים כיצד לבחור בין גישות סותרות המייצגות מציאות שאינה לכודה ומגובשת. בעידן הפוסט טוענים אנשים כי הכול יחסי ולכן יכולות גישות שונות לחיות אחת בצד השנייה, כך שלאדם (בעיקר למתבגר) נוח לחיות במצב של ריבוי זהויות עם סתירות ביניהן (מגובשות נמוכה). המתבגר יכול להיות בקשר עם קבוצות שונות, להיות רב גוני ולא להיות מקוטלג במגרה מסוימת, להרגיש חופשי עם מרחבי בחירה פתוחים ולחיות במספר עולמות. ישנה מעין התנגדות להתחייב ולבחור רק בזהות אחת ולוותר על יתר העולמות. בני אדם מזהים עצמם ביחס לסביבתם החברתית, ולכן המודל של בחירה בזהות מסוימת ומחויבות של מגובשות ועקיבות כלפיה נתפסת כלא רלבנטית בעידן המודרני המשתנה ללא הרף.

בהחלט ייתכן שכיום אנשים רבים מוכנים לשאת רמה גבוהה של אי התאמות ולוותר על מגובשות גבוהה של זהות (Gergen, 1991). עידן הפוסט מאפשר קיום בו זמני של מספר רב של זהויות שיש ביניהן סתירה. מכיוון שהכול יחסי ויש נקודות מבט רבות, אפשר בקלות למצוא התאמות לסתירות או לחיות אתן. הנוער תלוי במידת המגובשות של העולם שאליו הוא נכנס, ושוב עליו למצוא את זהותו. אם העולם נוקשה ולכוד לוגית, הוא יאמץ מגובשות לוגית ואם העולם נזיל, יחסי וגמיש ישתקפו תכונות אלה גם ברכיבי הזהות. מכיוון שהמציאות משתנה, רעיונות רבים אינם יציבים והכול יחסי וארעי, האדם מעדיף זהויות מעשיות על פני זהויות היוצרות לכידות של אמונה מרכזית התואמת לרעיונות אחרים ומגובשת עמם. עידן הפוסט מאפשר למתבגר לסבול רמות יותר גבוהות של אי התאמה בין רכיבי הזהות ובתוכם (פער בין ראיית עצמו לראיית החברה אותו). כך למשל הוא יכול לחיות תוך זיקה לקהילה דתית ולקבל את שירותיה כמו נישואין ולוויית, מבלי להגדיר את עצמו באופן בלעדי במונחי הזהות של הקהילה.

יותר מכך, גם לאחר שנבחרה זהות או תת זהות היא אינה מחייבת את האדם לאורך זמן. בניגוד לדורות קודמים הרי שינוי זהות כיום נראה יותר פשוט. אדם מאמץ זהות אחת, וכשהיא לא נוחה לו הוא מחליף אותה ביתר קלות ומאמץ זהות חדשה נוחה מהקודמת (זהות פונקציונלית). אמנם יש צורך בהכרת הקבוצה בזהות החדשה, אולם גם ההשתייכות הקבוצתית אינה כה

מחייבת את זהותו של היחיד. דור המבוגרים רואה בגרעין הזהות נכס יציב ומגובש, בעוד שדור הצעירים רואה בו מעמסה ולכן והוא נע בחופשיות בין מקומות, בין קבוצות ובין אידאות מבלי להתחייב לאף אחד לאורך זמן (שרמר, 2002). הצורך להתמודד עם מציאות חברתית משתנה ודינמית מחייבת את האנשים להגדיר עצמם לא במונחים של השתייכות למוסדות וקבוצות חברתיות, אלא בהגדרה שיש בה מרכיבים הערכתיים אישיים סובייקטיביים. במצב זה הזהות הקבוצתית אינה מסייעת רבות להגדרה הזהות העצמית של האדם.

4. מעבר מלאומיות לעבר הגשמה עצמית (מדגש על הקבוצה לעבר דגש על הפרט)

בהיבט של הזהות היהודית הרי עידן הפוסט שם דגש על החדש העתידי ודוחה את העבר היוצר מעין שרשים מגבילים. קיימת אמנם חשיבות רבה לזהויות אוניברסליות החוצות אומות וארצות (הכפר הגלובלי), אולם הקשר אליהן הוא מאוד רופף ולא מחייב. התרבות המערבית המודרנית מאופיינת במעבר מתמיכה בערכים כלליים הקשורים ללאום, למדינה, לעם היהודי וכדומה, לסולם ערכים המציב במקום מרכזי את הפרט, צרכיו ומאווייו. במונחים של זהות הכוונה שתת הזהות הקבוצתית הופכת לפחות מרכזית מאשר תת זהויות הקשורות ביחיד. עידן זה של יציקת משמעות של מימוש עצמי בתת זהויות כמו זהות מקצועית וזהות יהודית יוצר מצב שבו ממקדים את רוב המאמצים והמשאבים ברווחת הפרט. המימוש העצמי מתייחס להכוונת כל המשאבים האישיים והכישורונות לשם הצלחה אישית מקסימאלית ופיתוח קריירה אישית. ייעוד החיים נתפס כהשגת סטטוס וממון אשר יסבו הנאה והגשמה עצמית.

אחת ההשלכות הקיצוניות של תפיסה זו היא יציקת משמעות שבה קיימת סובלנות רבה למחויבות נמוכה לסביבה הקרובה (משפחה מורחבת, הורים מזדקנים, קהילה) והרחוקה (עניים, מחוסרי עבודה, ומצוקות של כלל המדינה). במקרים רבים יש בכך מתן לגיטימציה להישגים אישיים תועלתיים שהם היפוכם של מסירות והקרבה עצמית של האדם לטובת מטרות של הקבוצה. במצב זה גדל הנער היהודי בתוך סתירה פנימית: הוא חש שעולמו הדתי מצפה ממנו להשתייך לכלל ולקהילה, להצטרף לתפילה במניין בשעות קבועות, להתפלל בנוסח קבוע, ולהכפיף את חייו ורצונותיו להלכה ולפסיקות הרבנים (תת זהות יהודית באספקט קבוצתי). לעומת זאת התרבות העכשווית משדרת

(תרתי משמע) שערכים אלו הם אנכרוניסטיים ושעליו להעמיד במרכז את רצונותיו ואת טובתו שלו.

עד כאן סקרנו בצורה נפרדת את המבנים, התכנים והתהליכים של הזהות בכלל והזהות היהודית בפרט. לאחר שמיקדנו את מבטנו על כל חלק בנפרד הגיע הזמן לראות את התמונה השלמה שבה מתאחדים המבנים, התכנים והתהליכים של הזהות לשלם אחד.

יב. זהות יהודית מגובשת: שילוב של תפיסת עולם ומורכבות קוגניטיבית

כיצד תיראה הזהות היהודית שיש לה משמעות מגובשת? כאמור לעיל המושג מגובשות (לכידות) של הזהות מבטא תהליכים של עקיבות, שלמות (wholeness) ואינטגרציה אישיותית בתוך מרכיבי תת הזהויות (מינית, יהודית, מקצועית ועוד) וביניהם. מושג המגובשות רלוונטי במיוחד במצבים שיש בהם פוטנציאל גבוה לסתירות בתוך כל תת זהות ובין תת זהויות שונות. משמעות מגובשת תלויה בשני גורמים עיקריים: תפיסת עולם ומורכבות קוגניטיבית.

1. תפיסת עולם

הזהות המגובשת נוצרת כאשר האדם מגיע לתפיסת עולם או לתורת חיים המכילה מערכת מושגים והנחות ברורות ולכידות לוגית בין מרכיביה, והנותנת תשובות בתחומים מהותיים ומרכזיים כמו מהות האדם, גוף ונפש, טעם החיים, בחירה חופשית, אושר, חופש וסמכות, זכויות הפרט לעומת הקבוצה, יחסיות ומוחלטות בערכים. תפיסת עולם אמורה להיות מארגן-על לכל הזהויות ולהקטין את כמות אי ההתאמה על ידי יצירת התאמות בין מרכיבי הרגש, הקוגניציה וההתנהגות של כל תת זהות, ובעיקר זהות יהודית. תפיסת עולם מגובשת תסייע למתבגרים לעבור היטב את השלב הקשה של גיבוש הזהות ולהגיע למשמעות מחסנת ולא ליפול למעמקי ייאוש, דיכאון או בריחה מהתמודדות. בזהות היהודית אמורה תפיסת העולם להציע איזון בין מהות היהדות הקבועה והנצחית לבין הכלים המודרניים והפוסט מודרניים המשתנים והיחסיים. תפיסת עולם מגובשת מיוצגת היטב במשנתו של הרב קוק זצ"ל. במושגים של גיבוש זהות פתרה התפיסה של הרב קוק את הדיסוננס בין הזהות הציונית לבין הזהות הדתית, על ידי הכללת הזהות הציונית בתוך הזהות הדתית, וראייתה כחלק אינטגרלי ממנה.

זהות עם משמעות מגובשת מכילה תפיסת עולם וערכים ברורים, כמו יושר, עזרה לזולת, האדם הטוב (מנטש) או ביטחון כלכלי. למושג "ערך" הגדרות רבות, ולצרכינו נאמץ את ההגדרה הרואה בערכים מיני תוכן המביאים אותנו להעדיף מעשה אחד על פני מעשה אחר או מהלך פעולה אחד על פני מהלך פעולה אחר (להבחנות דקות בין אתיקה, מוסר וערכים עיינו אצל Hopkins, 1997). הערכים הם עקרונות יציבים ומנומקים שלפיהם אנו מנהלים ושופטים את חיינו, ויש להם חשיבות רבה בעולמנו הרוחני והמעשי. אלה אידאלים ואמונות מתמידות שהתנהגות (או מטרה) מסוימת עדיפה מבחינה אישית או חברתית על התנהגות (או מטרה) המנוגדת לה (עיינו אצל כהן, דור וכץ, 1996).

מעבר לסיווגים הרבים והשונים של ערכים ראוי לציין כי יש חשיבות רבה ליצירת מערכת המדרגת את הערכים. כך למשל מעמידה היהדות בראש הסולם את שלושת הערכים (מצוות) שעליהם ייהרג האדם ואל יעבור: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים. אפלטון מעמיד את ערך האמת, אריסטו את ערך האושר המוחלט וג'ון סטיוארט מיל את התועלתניות.

לכל יחיד ולכל קבוצה יש סולם ערכים המעוגן בתוך תפיסה רחבה וכוללנית. לחלק השלום והדמוקרטיה הם הערכים העליונים, ולכן אפשר לעשות שלום כואב עם וויתורים גם ברוב מינימלי. לאחרים הערך של אחדות עם ישראל חשוב מהדמוקרטיה ומהשלום, ולכן יש להגיע למלחמה או לשלום עם הסכמה רחבה, על אף שהחוק מאפשר רוב מזערי. מערכת הערכים מהווה מעין יסוד מארגן, ובעת קונפליקט היא מהווה גורם מכריע לאופן שבו יחליטו האדם והחברה כיצד לנהוג וכיצד לנמק את החלטתם (משמעות כהנמקה).

יצירה של תפיסת עולם מותנית במערכת מורכבת של התודעה (mind). מאידך גיסא, גיל הנעורים המורחב (עד שלושים) שבו מתגבשת הזהות, מאופיין יותר בחשיבה הקטגורית של שחור ולבן, אינדוקציות ודדוקציות מהירות ומוטעות, ולהט נעורים האומר "אני יודע הכול". גיל זה מתקשה לסבול אי התאמות בזהות האישית בכלל ובמרכיבי הזהות האידאולוגיים בפרט (בגיל מבוגר יותר יש יותר סובלנות לאי התאמה, אולם על כך במאמר אחר). עקב כך נוקט המתבגר בפתרונות שונים, שעיקרם הליכה לאחד הקצוות (למשל חזרה בתשובה, קיצוניות דתית או חזרה בשאלה). כדי ליצור משמעות מחסנת יחד עם תפיסת עולם מגובשת, שבה תת הזהויות חיות בשלום זו עם זו ויש ביניהן מערכות יחסים ברורות (זהות אחת מרכזית השולטת ומכוונת את יתר הזהויות במצבים של קונפליקט), צריך האדם להיות בעל מורכבות קוגניטיבית גבוהה.

להלן ננתח את המושג מורכבות קוגניטיבית ואת אפיוניו, ולאחר מכן נחזור ונשלב זאת עם יציקת משמעות מגובשת לזהות האישית.

2. מורכבות קוגניטיבית

מורכבות וגמישות קוגניטיבית מתייחסות ליכולתו של האדם להתמודד באופן יעיל עם משימות קשות ומסובכות, באמצעות תהליך שיש בו מספר רב של שלבים הפועלים בו זמנית או ברצף זמן קצר יחסית. מורכבות קוגניטיבית נחקרה עם משתנים רבים אחרים (לסקירה עיינו אצל קניאל, 2001; שי וקניאל 2002). זהות אישית כמו ערך העצמי ודימוי עצמי מתבססים על מורכבות קוגניטיבית גבוהה, המתבטאת בתהליכי היסק שהאדם עושה על עצמו (Choi, Nisbett, & Norenzayan, 1999; קניאל, 2003).

ניתוח מעמיק של המושג "מורכבות וגמישות קוגניטיבית" מאפשר לפרקו למספר מרכיבים בסיסיים: 1. הבחנות המבוססות על מספר רב של קריטריונים; 2. מיון, סיווג וארגון על מספר רב של ממדים; 3. אנליזה וסינתזה או דיפרנציאציה ואינטגרציה. האנליזה נמדדת לפי כמות היחידות המפורקות ואילו הסינתזה נמדדת לפי כמות הקשרים בין היחידות; 4. אפיונים והגדרות (פירושים) למצבים מורכבים; 5. פתיחות למידע חדש ושיפוט בתנאי אי ודאות גם אם הוא עמום וסותר. נכונות לשנות דעות ואמונות קיימות, הבחנה בין קשר סיבתי וקשרים אחרים בין אירועים; 6. ידע על תהליכים ואסטרטגיות לפתרון בעיות; 7. הסבר המציאות לפי חוקים מורכבים; 8. שימוש נכון ובו זמני של תהליכי היסק; 9. כניסה לנעלי הזולת, המתבטאת ביכולתו של האדם לבטא את דעותיו ואת רגשותיו של הזולת ולדון אותו מתוך מקומו הוא; 10. קבלת החלטות ופתרון בעיות מורכבות.

3. מורכבות קוגניטיבית משפיעה על תפיסת העולם

מורכבות קוגניטיבית מאפשרת לארגן את תפיסת העולם במבנים ותת מבנים היררכיים וליצור רצף בין מדרג של ערכים לפי חשיבותם. יותר מכך, המורכבות חשובה מכיוון שכיום יש בערכים יסוד רחב של יחסיות. כך למשל המושג סובלנות הוא ערך אוניברסלי, אולם גישות שונות יוצקות למושג תכנים, גבולות והנמקות בהתאם לתפיסת עולמם. יש קשר הדוק בין סובלנות ליחסיות בערכים, מכיוון שאם איש אינו מעמיד את אמונתו מעל אמת אחרת, כולם יכולים באופן שווה לקבל כבוד (Graham, 1996).

אפשר לטעון כי מורכבות קוגניטיבית עשויה לשפר את תפיסת העולם (מערכת הערכים) ואת המשמעותיות המרכזיות בזהות המגובשת עקב הסיבות הבאות: 1. מורכבות קוגניטיבית תאפשר זיהוי נכון של הערך והנמקתו בתוך ההקשר הנכון; 2. מורכבות קוגניטיבית תאפשר בנייה של מדרג ערכים בעת קונפליקט, כולל יכולת לנמק את סדרי העדיפות; 3. מורכבות קוגניטיבית תאפשר להבין את היחסיות והשוניות של תפיסות ערכיות שונות הנמצאות בקונפליקט; 4. מורכבות קוגניטיבית תאפשר להיכנס לנעלי הזולת ולהבין את עולם הערכים שלו מנקודת מבטו, ובכך להוריד התלהמות וקנאות ולהעלות פשרנות, ויתור ואסרטיביות; 5. בעלי מורכבות קוגניטיבית יפעילו את המערכת הערכית גם על עצמם בהאזנה לעצמי, בהבנת צדדים שונים ברגשותיו והתנהגותיו של הזולת, בשמירה על "מערכות פתוחות" הבודקות עצמן תדיר, בהבחנה ובהשוואה בהיבטים רבים ומנוגדים רב ממדיים של תופעות של בעיות, במיון ובארגון יחידות מידע רבות ומגוונות על עצמו, בביצוע נכון של היסקים שונים של האדם על עצמו (אינדוקציות דדוקציות ואנלוגיות) וקבלת החלטות בתנאי אי ודאות.

תפיסת עולם ברורה מנווטת ומכוונת את "מכונית הקוגניציה", אולם מערכת קוגניטיבית מורכבת היא תנאי לגיבוש זהות אישית משנה ערכית ברורה. מורכבות גבוהה אינה מבטיחה כי האדם יהיה אדם טוב, מוסרי וערכי. אנשים היודעים כיצד לחשוב וכיצד להפעיל נכון את מערכות הקוגניציה ולהימנע מהטיות, לא יפעילו בהכרח את כישוריהם הקוגניטיביים לטובת ערכים נעלים כמו עזרה לזולת, סובלנות ומניעת אלימות. בהיעדר מוסר וערכים תוביל המורכבות הקוגניטיבית (כמו אחותה המשכל) לידי ביצועים משופרים יותר של האדם, אולם לעבר יעדים שערכיותם מוטלת בספק או שהם הרסניים לחברה. כמו שהטכנולוגיה היא נייטרלית מבחינה ערכית, כך גם הקוגניציה: בשניהם השימוש שיעשה בהם הוא שיקבע את ערכיותם ואת רמתם. מעל לשכל האנושי ומעל ל"תבונה הטורה" מצויות מערכות אמונה השולטות בתהליך הרציונלי ומכוונות אותו. בלי הכוונה ערכית יפנה השכל לבצע את המעשים הנפשעים ביותר במדרגה הגבוהה ביותר של יעילות קוגניטיבית.

בנפרד וללא שילוב יעמדו המורכבות הקוגניטיבית ותפיסת עולם כל אחת על רגל אחת בלבד. שילוב מוצלח ביניהם הוא שילוב שבו מנהיגה משנתו הערכית של האדם את עולמו הקוגניטיבי, באופן שהקוגניציה תשמש אמצעי התחבורה למטרות הנקבעות מכוחם של הערכים.

י.ג. סיכום

הצגנו שלושה מרכיבים (מבנה, תכנים ותהליכים) של משמעות בזהות בכלל ובזהות יהודית בפרט. בתחילת המאמר השווינו מרכיבים אלה לבתי חרושת, שבהם קל לזהות את המבנים (מכונות, מבנים, אנשים), את התכנים (מייצרים שמן, סוכריות או מטוסים) ואת התהליכים (קווי הייצור). השוואה זו טובה רק בהיבט דידיקטי המפשט מורכבויות ויוצר הבחנות קלות לצורך יצירת שפה משותפת וזיהוי "השחקנים הראשיים" הפועלים על הבמה. בפועל מרכיבים אלה פועלים באינטראקציות כה מורכבות עד שהתכנים משנים את המבנים המשנים את התהליכים, וחוזר חלילה. בזווית אחרת, אפשר לזהות את האינטראקציות כמכילות גורמים ברמת מאקרו וברמת מיקרו מתחומים שונים, כמו חברתיים, הקשריים, בין-אישיים ותוך-אישיים (Kerpelman, et al., 1997).

מכל מקום ההבחנה בין מבנים, תכנים ותהליכים מכילה בתוכה מסר מרכזי: מבנים ותהליכים דומים בכל התרבויות, אולם התוכן הנוצק בהם הוא שיוצר את ההבדלים בין אנשים לתרבויות. תוכן זה מושפע מגורמים רבים הקיימים בסביבתו של האדם ומהדרך שבה הוא מפרש את השפעותיהם, ומתעצבים לאורך כל מעגל החיים בעקבות מאורעות היוצרים משבר (פיטורין, מוות, מחלות ועוד). המשמעות של טענה זו היא, כי הצורך במשמעות הוא אוניברסלי ואפשר לאפיין אותו במידת המרכזיות, מגובשות, עצמת הרגשות ומידת הבחירה והניהול. גם תהליכי השינוי והמרידה, ייחסי סיבתיות להצלחות וכישלונות והשפעות קבוצתיות במעגלים קרובים ורחוקים הם אוניברסליים. ההבדל העצום בין תרבויות, קבוצות ויחידים נעוץ בתכנים הנוצקים במבנים, בתהליכים ובאינטראקציות המורכבות, הנוצרות בין שלושת מרכיבים אלה. את הטענה כי האדם המודרני איבד את המשמעות עקב רציונליות יתר אפשר לדחות. נראה כי כל תוכן שהוא, מגידול ילדים ועד אידאות דתיות, נכללו תחת תוכני משמעות לגיטימיים מבחינה פסיכולוגית. מי שחושב כי האדם המודרני איבד את המשמעות כנראה התכוון לתכנים המקובלים עליו, כמו אידאות רוחניות ומוסריות. אולם בהיבט פסיכולוגי נטול ערכיות (לפעמים זה אפשרי) נראה כי גם תועלתניות, ביטחון כלכלי ובילוי שעות מול מסך הטלוויזיה יכול להיחשב כיציקת משמעות לזהות. השיפוט אם משמעות זו טובה או רעה, בריאה או חולנית תלויה בתכנים ערכיים של זהותו של השופט.

משמעות כזו ניתן ליצוק למושג "תמים" כאידאל הזהות האישית. ביהדות יש למושג תם או תמים שני פירושים: האחד קשור בפשטות ובתום, והשני קשור בשלמות ("תמים תהיה עם ה' אלוקיך" [דברים יח, יג]). שלמות זו מתחברת עם השלב האחרון של אריקסון "תמות האני לעומת ייאוש". באנגלית הניסוח של אריקסון הוא *Acquiring a sense of integrity and avoiding a sense of despair*. המתרגם (אורי רפ) בחר במילה "תמות" (במודע או לא במודע) כדי לבטא אותה אינטגרציה ושלמות המושגת בזהות בשלב האחרון. אריקסון לא יצק תכנים ל"תמות", אלא קבע אותה כמבנה פסיכולוגי. היהדות תיצוק לתוך התמות והתמימות את החיבור המורכב בין תפיסת עולם יהודית ומורכבות קוגניטיבית גבוהה. אלה יהוו את התשתית למפגש של היהודי עם הבורא כאדם עם זהות שלמה ומורכבת, ולא כאדם המבטל את זהותו בפני בוראו. מיצוי מלא של היהודי במפגש עם הבורא מחייב זהות יהודית מרכזית השולטת על כל תת הזהויות (מחויבות גבוהה). שליטה כה רחבה עד שגרעין הזהות הופך להיות המרכיב המרכזי בכל תת הזהויות ומתבטא במגובשות גבוהה, טעון ברגשות חיוביים, נבחר באופן חופשי ומנוהל בצורה נשלטת ואחראית. זו כנראה המשמעות הפסיכולוגית הרחבה של להכניס את כל תת הזהויות ל"אהלה של תורה".

ביבליוגרפיה

- אריקסון, א' (1987). **זהות נעורים ומשבר**. תל אביב: ספריית פועלים.
- בר-לב, מ' וקדם, פ' (1997). הממד החינוכי, הפסיכולוגי והדתי של תלמידים טעוני טיפוח ומבוססים במוסדות פנימייתיים דתיים. בתוך **החינוך הפנימייתי הממלכתי-דתי בישראל**. ירושלים: משרד החינוך התרבות והספורט, מינהל החינוך הדתי.
- כהן, א', דור ש' וכץ א' (1996). **חינוך לערכים בשיעור**. בת ים: ספרי נועם.
- ליברמן, נ' (1996). קוגניציה חברתית. **פסיכולוגיה חברתית**, יחידה 2, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ליבמן, י' (תשמ"ב). התפתחות הניאו מסורתיות בקרב יהודים אורתודוקסיים בישראל. **מגמות**, כז, 231–249.
- פישרמן, ש' (1996). **קשרים בין זהות האני, הרמוניה זהותית, אינטימיות וגורמים משפחתיים**. חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, בית הספר לחינוך.

- פלוס ח' (1995). סגנונות תצורת הזהות בהתבגרות. בתוך ח' פלוס (עורך), **מתבגרים בישראל** (עמ' 123–146). אבן יהודה: רכס.
- צוריאל, ד' (1990). זהות האני לעומת פזירות הזהות בגיל ההתבגרות: היבטים התפתחותיים והשלכות חינוכיות. **מגמות**, 4, 484–509.
- קניאל, ש' (1998). הציוני הדתי מבט לעתיד. **בשדה חמד**, 41, 5–31.
- קניאל, ש' (2001). **הפסיכולוגיה של השליטה על התודעה**. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.
- קניאל, ש' (2001). תלמיד חכם ומורכבות קוגניטיבית. **טללי אורות**, י, 298–335.
- קניאל, ש' (2003). **פעולות התודעה**. תל אביב: רמות.
- קניאל, ש' (2006). **חינוך לחשיבה**. תל אביב: רמות.
- רביצקי, א' (1993). **הקץ המגולה ומדינת היהודים**. תל אביב: עם עובד.
- שי, א' וקניאל, ש' (2002). עמדות סובלניות ומורכבות הנפש. בתוך י' עירם, וני מסלובטי, **חינוך לערכים בהקשרים הוראתיים מגוונים** (עמ' 413–448). תל אביב: רמות.
- שביד, א' (1986). **לקראת תרבות יהודית מודרנית**. תל אביב: עם עובד.
- שרמר, ע' (2002). המחנך הדתי לנוכח חוויית החופש הפוסט-מודרנית. **הגות בחינוך היהודי**, ג-ד, 187–212.
- Abouserie, R. (1994). Sources of stress in relation to locus of control and self esteem in university students. *Educational Psychology*, 14, 323–330.
- Ainslie, R. C., Shafer, A., & Reynolds, J. (1996). Mediators of adolescents stress in college preparatory environment. *Adolescence*, 31, 913–924.
- Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Aspinall, P. J. (2002). Suicide amongst Irish migrants in Britain: A review of identity and integration hypothesis. *International Journal of Social Psychiatry*, 48, 290–304.
- Ausubel, D. P. (1978). In defense of advanced organizers: A reply to the critics. *Review of Educational Research*, 48, 251–257.

- Balagus, G. (1999). Understanding identity, value, and meaning when working with elite athletes, *Sport Psychologist*, 13, 89–98.
- Bandura, A. (1996). *Self-efficacy: The exercise of control*. N.Y.: Freeman.
- Baron, R., & Byrne, D. (1994). *Social psychology – understanding human interaction*, (7th. ed.). N.Y: Allyn & Bacon.
- Beit-Hallahmi, B. (1991). Religion and identity: Concepts, data, questions. *Social Science Information*, 30, 81–95.
- Bjorck, J. P. (1995). A self-centered perspective on McIntosh's religious schema. *International Journal for the Psychology of Religion*, 5, 23–29.
- Bosma, H. A., & Kunnen, E. S. (2001). Determinants and mechanisms in Ego Identity development: A review and synthesis. *Developmental Review*, 21, 39–66.
- Boss, M. W., & Taylor, M. C. (1989). The relationship between locus of control and academic level and sex of secondary school students. *Contemporary Educational Psychology*, 14, 315–322.
- Brockmeier, J., & Carbaugh, D. (Eds.). (2001). *Narrative and identity*. Amsterdam, Netherlands: John Benjamins Publishing Company.
- Choi, I., Nisbett, R. E., & Smith, E. E. (1997). Culture, category salience and inductive reasoning. *Cognition*, 65, 15–32.
- Cohen, E. H. (2004). Components and symbols of ethnic identity: A case study in informal education and identity formation in Diaspora. *Applied Psychology: An International Review*, 53, 87–112.
- Cote, J. E. (1996). Sociological perspectives on identity formation: The culture-identity link and identity capital. *Journal of Adolescent*, 19, 417–428.
- Draycott, S., & Dabbs, A. (1998). Cognitive dissonance 1: An overview of the literature and its integration into theory and practice in clinical psychology. *British Journal of Clinical Psychology*, 37, 341–353.

- Drew, P. Y. & Watkins, D. (1998). Affective variables, learning approaches and academic achievement: a casual modeling investigation with Hong Kong tertiary students. *British Journal of Educational Psychology*, 68, 173–188.
- Epstein, S. (1994). Integration of the cognitive and the psychodynamic unconscious. *American Psychologist*, 49, 709–722.
- Fenzel, M. L., Magaletta, P. R., & Peyrot, M. F. (1997). The relationship of school strain to school functioning and self-worth among urban African Americans young adolescents. *Psychology in the Schools*, 34, 279–288.
- Fiske, S. T., & Taylor, S. E. (1991). *Social Cognition* (2nd ed.). N.Y.: McGraw-Hill.
- Flum, H. (1994b). The evolutive style of identity formation. *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 489–498.
- Freeman, M. (2001). Narrative integrity: Autobiographical identity and the meaning of the "good life". In J. Brockmeier, & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and Identity* (pp. 75–99). Amsterdam: John Benjamins.
- Gergen, K. J. (1991). *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books.
- Gillham, J. E. (2000). *The science of optimism and hope*. Pennsylvania: Templeon Foundation Press.
- Goldbart, S., Jaffe, D., & Difuria, J. (2004). Money meaning and identity. In T. Kasser, & Allen, D. (Eds.), *Psychology and consumer culture* (pp. 189–210). Washington DC: APA.
- Graham, G. (1996). Tolerance, pluralism, and relativism. In D. Heyd, (Ed), *Toleration: An elusive virtue* (pp.44–59). NJ: Princeton University Press.
- Graham, S., & Weiner, B. (1996). Theories and principles of motivation. In D. Berliner, & R. Calfee (Eds.), *Handbook of Educational Psychology* (pp. 63–84). N.Y.: MacMillan.

- Grotevant, H. D. (1992). Assigned and chosen identity components: A process perspective on their integration. In G. R. Adams, T. P. Gullotta & R. Montemayor, (Eds.), *Adolescent identity formation* (pp. 82–101). Newbury Park, CA: Sage.
- Hamacheck, D. (2000). Dynamics of self understanding and self knowledge. *Journal of Humanistic Counseling, Education and Development*, 38, 230–242.
- Heiland, M., Goggin, K., Brandt-Kessler, K., & Brammer, S. (2002). Reconstruction of meaning and identity in the wake of new treatments for HIV disease. *Journal of Psychology and Human Sexuality*, 14, 55–79.
- Hopkins, W. E. (1997). *Ethical dimensions of diversity*. London: Sage Publications.
- Izawa, C. (Ed.) (1999). *On human memory: Evolution, progress, and reflections on the 30th anniversary of the Atkinson-Shiffrin model*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Josselson, R. L. (1992). *The space between us: Exploring the dimensions of human relationship*. San Francisco: Jasssey-Bass.
- Kerpelman, J., Pittman, J. F., & Lamke, L. M. (1997). Toward a microprocess perspective on adolescent identity development: An identity control theory approach. *Journal of Adolescent Research*, 12, 325–346 .
- Kroger, J. (1993). On the nature of structural transition in the identity formation process. In J. Kroger (Ed.), *Discussions on ego identity* (pp. 205–234). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Publishers .
- Marcia, J. E., Waterman, A. S., Matteson, S. L., & Orlofsky, J. L. (1993). *Ego Identity: A handbook for psychosocial research*. N.Y.: Springer-Verlag.
- Meeus, W., Ledema, J., Helsen, M., & Vollebergh, W. (1999). Patterns of adolescent identity development: Review of literature and longitudinal analysis. *Developmental Review*, 19, 19–61.

- Muller, U., & Runions, K. (2003). The origins of understanding self and other: James Mark Baldwin's theory. *Developmental Review, 23*, 29–54.
- O'Brien, M. R. (1997). How we are together: Educating for group self understanding in the congregation. *Religious Education, 92*, 315–331.
- Rapoport, T., & Garb, Y. (1998). The experience of religious fortification: The coming of age of religious Zionist young women. *Gender and Education, 10*, 5–20.
- Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: A review and some suggestions of clarification. *Personality and Social Psychology Review, 2*, 40–62.
- Vignoles, V., Chryssochoou, X., & Breakwell, G. (2000). The distinctiveness principle: Identity, meaning and the bounds of culture relativity. *Personality and Social Psychology Review, 4*, 337–354.
- Waterman, A. S. (1999). Issues of identity formation revisited. *Developmental Review, 19*, 462–479.

